

Рем Симоненко

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Як для лікаря немає нічого приємнішого понад слідження, як хворий звільна приходить до здоровля – так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигася до нормального життя.

І. Франко. Молода Україна

Іван Павлович Лисяк-Рудницький, мабуть, найяскравіша постать серед істориків української діаспори лише одного разу звернувся до цих зворушливих слів великого сина українського народу у власних працях. Та вся його неординарна творчість, що привертає сьогодні зростаючу увагу широтою наукових інтересів, сміливістю постановки складних питань багатобарвного минулого України та невтомними пошуками їх наукового вирішення, присвячена по суті одній магістральній проблемі – з'ясуванню шляхів становлення сучасної української нації.

Одначе, у визначенні фахової спеціалізації вченого відсутня одностайність. Більшість тих, хто звертається до творчості І.П.Лисяка-Рудницького вважає, що його головною професією була історія, інші твердять що він радше був політологом. Справді, у науковому доробку Івана Павловича відсутні об'ємні монографії з конкретних історичних подій. Натомість, він автор глибоких і яскравих синтетичних розвідок, де осмислюються вузлові проблеми, що лежать на стику наук, – головне, за влучним виразом самого вченого, – “між історією і політикою”. Важливе визначення для розуміння творчості “свого однолітка, товариша й друга, з яким... не раз ділив долю протягом майже півстоліття”, знайшов науковець із світовим ім'ям академік О.Й.Пріцак. У передмові до двотомника творів І.П.Лисяка-Рудницького він назвав його “ученим і “комунікатором”¹. Остання характеристика є, на нашу думку, певним відповідником терміну “організатор науки”. Професійним ученим, до того ж зарядженим великим інтелектуальним потенціалом, завжди належало почесне місце у вітчизняній науці. В умовах еміграції Іван Павлович виступав у ролі справжнього “генератора” окремих значних акцій зарубіжного українознавства і останній напрямком був одним з найпомітніших у діяльності цієї непересічної постаті української історіографії ХХ століття.

Тернистий шлях у науку

І.П.Лисяк-Рудницький народився 27 жовтня 1919 р. у Відні. Дослідник минулого завжди залишається людиною свого часу. Його наукове обличчя формують умови й обставини життя – від дитинства й до останнього дня. У цьому плані багато важать дата й місце народження. Для родини майбутнього історика – його батьків, видатних представників західноукраїнської інтелігенції, активних борців за українську справу, – це був важкий час. Вони змушені були перебувати поза межами власної батьківщини. Три місяці, перед тим, як у них народився син, територію Східної Галичини з офіційної санкції голів держав-переможниць у I світовій війні окупували війська відродженої Польщі. Діяльність уряду Західноукраїнської Народної Республіки на рідній землі припинилася. В перші роки польської влади природним осередком активності галицьких політиків та інтелігентів стала недавня столиця Австро-Угорської імперії, що до 1 листопада 1918 р. володіла більшістю західноукраїнських земель. У своєму середовищі та разом з емігрантами з Великої України вони діяльно обговорювали становище, яке склалося – і курс на майбутнє. Од-

ним з найпомітніших осередків політичного життя галичан стала молода родина адвоката, політика й журналіста Павла Лисяка та випускниці Віденського університету і діяльної представниці могутнього інтелектуального родинного клану Рудницьких – Мілени. Тут, згадує, мабуть, найвпливовіший західноукраїнський журналіст міжвоєнних років і автор, на нашу думку, найцікавіших мемуарів про цей період, рідний брат матері Івана Павловича І.Кедрин-Рудницький, “зустрічалися провідники тодішньої політичної еміграції”. Можна стверджувати, що такі зустрічі відбувалися постійно, бо Павло Лисяк редагував щотижневик “Український прапор” – офіційний орган уряду ЗУНР, де часто викладав його політичний курс.

Примітну думку висловила близька Івану Павловичу на життєвому й науковому шляху людина – О.Й.Пріцак, зазначивши: видатний історик “без сумніву народився під щасливою зіркою. Тяжко собі уявити оточення, яке б стимулювало більше, ніж те, що творили його батьки та брати його матері... Іван, що з молоком матері дістав свої інтелектуальні зацікавлення, уже напевно прислуховувався до політичних дебатів ще тоді, коли “під стіл пішки ходив” (1, XIII-XIV).

У 1921 р. хлопчик з матір'ю переїхали до Львова. В головному місті Східної Галичини дебати про її долю, про українську справу набирали дедалі більшої інтенсивності й гостроти. Багатючий творчий потенціал і громадський авторитет родини Рудницьких поставив її у самий вир українського політичного життя в Польщі. Яскравий суспільно-політичний темперамент матері не задовольнявся викладанням у школі та вчительській семінарії, згодом професурою у Високому Педагогічному Інституті у Львові. Вона організаційно та ідеологічно направляла діяльність впливового “Союзу українок”, посідала чільне місце в УНДО (Українському Національно-Демократичному Об'єднанні) – найбільшій легальній українській партії в Польщі.

Енергійний депутат варшавського Сейму і визначний західноукраїнський політик, небуденна особистість, М.Рудницька стала широко відомою в Європі у найтяжчі для Східної Галичини й Волині міжвоєнні роки – жахливий період “пацифікації”. В Лізі Націй та під час інших численних зустрічей в країнах Заходу вона розповідає про нищення українців і українства режимом Ю.Пілсудського. Вбачаючи в цій незламній жінці послідовного й принципового противника, Варшава пізніше домоглася виключення з виборчих списків УНДО кандидатури М.Рудницької. Та напередодні і в перші роки Другої світової війни вона залишилася непри-

миренним противником угодовської лінії лідера УНДО В.Мудрого. Перебуваючи далеко від Львова, М.Рудницька сумувала й хвилювалася за сина. 26 січня 1933 р., у першому ж листі з Женеви, після розповіді про справи мати пише: “Я дуже несупокійна за Іванчика, лишила його хворого і досі не маю ніякої вістки”. Побачивши його вдома одужавшим, вона перейнялася іншими турботами. Повернувшись до Швейцарії восени і тужачи за малим сином, М.Рудницька просить редакцію “Діла” виплатити “Іванчикові на мій рахунок 10 золотих, най має на кіно”².

І все ж з дитинства Іван болюче відчував, мабуть, не так часті від’їзди матері зі Львова до Варшави та закордону, як прикрощі життя – нині сказали б – у неповній родині. Після розлучення, яке сталося ще у Відні, Павло Лисяк не жив з сином, матеріально забезпечуючи його до самої своєї смерті у 1948 р. Але душевної близькості, а потім і спільності політичних орієнтацій – того, що у щасливій сім’ї часто єднає батька й сина – між ними не було. Товаришам по гімназії Іван Лисяк запам’ятався зосередженим у собі, відстороненим від шумливих забавок шкільних років.

Історія й політика – відповідно історик і політик – пов’язані між собою самим життям. З однією помітною різницею. Професіональні історики приходять в політику, віддавши перед цим чимало сил і років науці, яка вивчає минуле. Юнаки ж ідуть в науку, прагнучи пізнати сучасні політичні реалії. Зростання серед непересічних особистостей західноукраїнської інтелігенції визначило долю випускника української гімназії у Львові. Втім Іван не одразу вибрав історію. Юнака звабила також поширена на Заході фахова підготовка політичних діячів – спеціалізація з юриспруденції. 1937 р. Іван Лисяк починає вивчати її в університеті. Сюди він прийшов з дворічним досвідом журналістської роботи спочатку в редактованому матір’ю журналі “Жінка”, а потім у львівській газеті “Діло”, найпомітнішим автором якої був І.Кедрин-Рудницький, що довіку пишався своїм сестринцем. У 1938 р. майбутній історик безпосередньо на собі відчув тодішні реалії польського володорування у Львові. Жорстоке побиття під час антиукраїнського погрому в стінах університету назавжди залишило на чолі Івана Павловича сліди від удару кастетом.

У грудні 1939 р. Іван Павлович з матір’ю залишає Львів. Пробувши кілька місяців у Кракові, він стає восени 1940 р. студентом факультету зовнішніх відносин Берлінського університету. “Як студент університету (потім також Празького. – авт.), – зазначав знавець його життя й творчості Я.Грицак, – Лисяк-Рудницький принаймні мав забезпечений мінімум спокійного існу-

вання”³. Після закінчення курсу в 1943 р. переїжджає до Праги, де під керівництвом відомого слов'яно- й українознавця Едуарда Вінтера готує дисертацію, присвячену політичним поглядам М.П.Драгоманова.

Захистивши її у квітні 1945 р., Іван Павлович разом з матір'ю негайно виїздить до Австрії, а ще через два роки – до Швейцарії. В Женеві він опрацьовує тему “Історія карпатоукраїнської проблеми”, яка охоплює період до 1938 р. Переїхавши до США, восени 1951 р. отримує стипендію Дослідницької програми з вивчення СРСР Колумбійського університету. Тоді ж багато працює над редагуванням спеціального випуску англomовних “Анналів” Української Академії мистецтв і наук у США, присвяченого М.П.Драгоманову. Тут побачила світ перша (і одна з найбільших за обсягом) наукова розвідка І.П.Лисяка-Рудницького “Драгоманов як політичний теоретик”. Вона стала, за словами самого вченого, його “візитовою карткою” (1, 515). Її, однак, не взяли до уваги при розгляді питання про зарахування на посаду в Колумбійському університеті. Історику довелося півтора роки заробляти на життя працею контролера філадельфійського транспорту.

Втім творча людина не може припинити мислити. Вживу знайомлячись з глибинними реаліями життя “одноповерхової” Америки, Іван Павлович зробив для себе принципові висновки, що визначили його дальший шлях. Позаду залишилися юнацькі пошуки партійного притулку. Він вирішив стати професійним науковцем, формально не зв'язуючи себе партійністю. Водночас І.П.Лисяк-Рудницький аж ніяк не збирався відмовлятися від активної науково-публіцистичної діяльності.

Можливість здійснити вимріяне настала в лютому 1956 р., коли Іван Павлович став викладачем коледжу Ла Саль у Філадельфії. Він не зійшов з обраної стезі до останнього дня життя у 1984 році, залишивши цінну й неповторну наукову спадщину, яка аж ніяк не втратила свого значення, потребуючи нині дальшого глибокого осмислення. Він прожив не так довго, зробивши багато для науки історії, яку він дуже любив, вважаючи, що – “це дисципліна зрілого розуму, вона потребує широкого знання людських відносин” (2, 153).

Кредо історика

За понад два десятиліття, що минули від дня смерті І.П.Рудницького, становище України докорінно змінилося. Вчений працював в інший історичний період. Створюючи власну працю, історик,

як правило віддає данину попередникам, відзначаючи зроблене до нього. Разом з тим у виданнях, спеціально присвячених фахівцям минулих літ, історіографи не завжди відзначають, що сучасна наука, володіючи більш досконалим апаратом дослідження, цілком природно збагачується новими здобутками, які уточнюють наукові знання з тих або інших проблем минулого. Розповідаючи про визначні постаті вчених, – неодноразово наголошували авторитети, – належить зупинитися передусім на тому, що вони внесли нового порівняно з авторами минулого, чим збагатили науку свого часу. В такий спосіб легше уникнути або принаймні пом'якшити політизацію історії, особливо властиву ХХ та й початку ХХІ віків.

На середину 50-х років ХХ ст. Іван Павлович Лисяк-Рудницький склався як учений з власним творчим обличчям і чіткими історичними уподобаннями. Вони мали тим більшу вартість, що спрямовувалися на дослідження історії політичної думки, історіографії та взаємовідносин України з сусідами, її місця у світовому розвитку. Зосередження на загальних історико-теоретичних проблемах частково пояснювалося недоступністю українських архівів. Та основним, що визначило головний зміст наукової творчості І.П.Лисяка-Рудницького, стало прагнення з'ясувати особливості поступу України в цивілізаційному розвитку людства.

Творче обличчя дослідника формувалося під впливом світових і українських реалій ХХ століття. Під час Другої світової війни Україна возз'єднала етнічні землі, вийшла на міжнародну арену. Політико-ідеологічні, міждержавні, врешті взаємини між окремими регіонами та їх внесок у формування єдиної України набирали вкрай актуального значення. Все важливішим ставав прорив української проблематики у світову історичну й політологічну науки, які мали усвідомити місце й значення п'ятдесятимільйонного народу та його держави в минулому й сучасному розвитку Європи й світу.

Головна риса творчості Івана Павловича Лисяка-Рудницького в галузі історичної науки – осмислення минулого досвіду, роздуми над рідною історією в умовах відірваності від батьківської землі, постійна боротьба з вузькістю підходів, властивих емігрантському середовищу, чвари серед якого завжди загострюються в умовах чужоземного оточення.

Це зрозуміле й природне завдання було далеко непростим, в першу чергу, з суто наукового боку. У безперервних і гострих історико-ідеологічних суперечках, якими супроводжується становлення та перші історичні кроки політичної нації – особливо в період розколу світу на протилежні соціально-економічні системи – не-

рідко об'єктивне пізнання історичної істини відходить на другий план. В політичній еміграції – і поготів.

Яскравий гуманітарій І.П.Лисяк-Рудницький постійно вболівав за долю й майбутнє історії як науки, доводячи її спроможність адекватно зображувати минуле. Подібний підхід відрізняє справжніх учених великого масштабу. Автору цих рядків запам'ятався виступ академіка О.І.Білецького на зустрічі з першокурсниками Київського університету у незабутньому 1945 році. Славетний вчений-літературознавець натхненно стверджував тоді, що вважає гуманітарні науки такими ж точними науками, як математику. Дещо молодший сучасник О.І.Білецького, видатний археолог й історик, знавець Київської Русі Б.О.Рибаків, говорячи тільки про історичну науку, вважав дещо інакше – “Вона ніколи не може перейти до розряду точних наук, але своя логічна точність, добротність, зваженість всіх аргументів, аналіз джерел повинні обов'язково бути присутніми в ній”⁴. Мабуть не варто стверджувати, що заяви визначних науковців здійснилися чи, бодай, близькі до здійснення – на шляху до справжнього тріумфу історії як науки все ще чимало об'єктивних і суб'єктивних перешкод. Та постійне прагнення бачити історію наукою у справжньому сенсі цього слова властиве творчості І.П.Лисяка-Рудницького. Йому належить і внесок у вироблення самої методики наукового історичного дослідження, і помітні успіхи на цьому шляху.

З схильності І.П.Лисяка-Рудницького до постановки теоретичних проблем, з його вміння аналізувати й узагальнювати, з органічної потреби ставити й творчо обговорювати вузлові й нерозв'язані досі проблеми, з його внеску в історіографію і склалися обличчя видатного історика. Нарис про нього не є історіографічною монографією. Призначення й обсяг нарису – в першому випадку націлюють, а в другому, – дозволяють зупинитися лише на головному внеску вченого в науку. Висхідна ідея Івана Павловича базувалася на принциповому й неодмінному розумінні того, що історія України є органічною складовою загальноєвропейського та світового історичного процесу.

Не в останню чергу через це, перед зверненням до наукової проблематики, на якій зосередив увагу І.П.Лисяк-Рудницький, згадаємо декілька основних особливостей творчості вченого. *Перше*. Дослідник загальних питань минулого України, на його думку, має ставитися до цієї нелегкої праці з надзвичайною вимогливістю. “Історичну працю синтетичного характеру, – зазначав Іван Павлович, – від простої компіляції, виконаної методом “ножиць і клею”, відрізняє вміння автора ставити доречні та оригінальні

питання і мислити проблемно”(1, 59). Сам він відрізнявся вищим ступенем такої майстерності, що дозволило започаткувати в далекому зарубіжному світі змістовні дискусії про місце України у всесвітній історії, знайомлячи з цією проблемою фахівців багатьох країн.

Друге. І.П.Рудницький надавав першорядного значення історіографічним дослідженням. Вони, на його думку, “можуть приносити науці подвійну користь. По-перше,... забезпечують проникливіше розуміння предмету, подаючи різні погляди попередніх дослідників. По-друге,... роблять внесок в інтелектуальну історію, оскільки ілюструють еволюцію історичної думки й суспільних ідеологій”(1, 71). Належна увага до історіографії становить один з важливих складників справді наукового підходу до вивчення й дослідження серйозних історичних проблем. У творчості ж самого Івана Павловича неослабна увага до них поєднувалася з професійним вивченням теоретичних аспектів історичного пізнання та глибоким знанням політичних процесів тієї чи іншої епохи. Все це обумовило відсутність викривального спрямування його наукових розвідок, шанобливе ставлення до попередників і опонентів, а також певну повагу навіть щодо політичних противників та їх лідерів. Хоч, зауважимо, він не переставав бути непримиреним критиком радянської політично-державної системи. В пропонованому нарисі зосередимося на короткому висвітленні основних наукових позицій історика, залишаючи осторонь розгляд його політичних поглядів.

Третє. І.П.Лисяк-Рудницький домагався незалежності й дотримання чисто наукових критеріїв у історичних дослідженнях. Він виходив з того, що ці критерії мають сприяти правдивому відтворенню минулого, яке слід висвітлювати не з позицій сучасної “національної доцільності”, а виходячи із загальних вимог історизму, з того, що існує об’єктивна, а не будь-яка інша, окремішня правда. Слідування суто дослідницьким завданням розглядалося зокрема як один із засобів подолання провінціалізму та вихід на сучасний щабель науки.

Про окремі риси творчого методу

І.Лисяк-Рудницький працював у цьому напрямку з особливою ретельністю саме тому, що прагнув вирішити вкрай складну й заполітизовану проблему становлення української політичної нації. Адже учений стояв перед завданням виокремити її історію, передусім з польської та російської, одночасно з’ясовуючи спільне з

минулим сусідніх слов'янських народів і держав. Це передбачало поєднання синтетичного й конкретно-історичного дослідницьких методів. “Я не прихильник однолінійних, універсальних еволюційних схем, у яких часто втрачаються специфічні риси історичних епох, націй і культур”, – зазначав Іван Павлович. Він дотримувався погляду, “що кожна нація посідає унікальну “субстанцію” (характер, сутність або якість). Але я не знаю іншого способу визначити цю унікальну субстанцію, крім уживання порівняльних методів”. При цьому зміст їх полягав аж ніяк не в тому, “що одна нація має правити за мірку для іншої, але що нації треба порівнювати одна з одною. Пізнавальна праця історика ґрунтується тут на реальності самого історичного процесу. Історія означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур. Унікальність будь-якої нації виявляється саме через цей процес”. (1, 37)

Підхід ученого до проблеми загального й специфічного в історії кожного народу, українського передусім був чітким і, як люблять говорити сьогодні, прозорим. “Як унікальне, так і загальне – вважав Іван Павлович – є легітимними категоріями історичного пізнання”. Він виходив з того, що “історична унікальність... завжди є не абсолютною, а відносною”. Саме в цьому плані І.П.Рудницький розглядав таку “відмінну історичну самотність” українського народу, – (саме підкреслене нами визначення дослідник вважав точнішим за термін “унікальність”) – як козацтво. Він пояснював, що стверджує її існування “не як апіорний постулат, а як емпіричний висновок, зроблений на підставі історичних даних” (1, 59).

Останні слова історика наголошують на тому, що його ретельно удокументовані праці, попри – відзначену О.Й.Пріцаком особливість – відсутність об'ємних авторських монографій, базуються на критичному використанні старанно перевіреного фактичного матеріалу, підкріплюються творчим аналізом спеціальних наукових праць, присвячених окремим конкретно-історичним проблемам. Їх фахове вивчення та висока дослідницька культура дозволили І.П.Рудницькому збагатити українську історіографію високопрофесіональними узагальнюючими працями з проблемних аспектів минулого України. Наголошення на цій рисі його наукової спадщини особливо доречне сьогодні, коли часом народжуються та дістають певного поширення теорії й узагальнення, належно не підкріплені вірогідним історичним, говорячи словами Івана Павловича, “емпіричним” матеріалом. Подібні новації не уточнюють, не перевіряють, нерідко ігноруючи навіть думку визнаних фахівців з тієї чи іншої проблеми. Сам Іван Павлович – справжній майстер

синтетичних наукових досліджень ставив собі за правило “не виходити за межі того, що можна перевірити емпірично”. (1, 1)

І.П.Лисяк-Рудницький послідовно шукав шляхи забезпечення вірогідності наукового дослідження. Один з них учений вбачав у конкретно-історичному підході до зображення минулого. В такий спосіб, вважав він, легше уникнути механічного перенесення сучасних відносин і понять на далекі історичні епохи. Звідси значення, яке надавав учений теоретичним проблемам, зокрема історичній періодизації. “Кількість історичних “фактів”, – зазначав він, – безмежна. Щоб не загубитися в цьому хаосі, дослідник мусить дотримуватись певних порядкуючих критеріїв, наприклад, періодизаційної схеми.” Вважаючи це правило однією з умов успішного розв’язання відповідальних наукових проблем, Іван Павлович детально пояснив значення й широкі творчі можливості, які відкриває його застосування для виправданого уточнення їх трактовки в новій історичній ситуації: “У практиці історик часто не усвідомлює собі своїх порядкуючих критеріїв; він іде шляхом, протертим попередниками, і традиційну схему сприймає як самозрозумілу. Однак у розвитку історичної думки раз-у-раз виринає кінечність ревізії таксономічних принципів”.

Похідним від загального підходу до висвітлення “унікального й загального” було й несприйняття Іваном Павловичем висвітлення історичного процесу й подій з, так би мовити, регіональних позицій. Він не лише посилався при цьому на конкретні приклади такого підходу до висвітлення складних питань української революції ХХ ст., а й пояснював їх походження. “Те, що уродженцям західних земель утруднює пізнання явища, що зветься “українським радянством”, – зазначав І.П.Лисяк-Рудницький, – це перенесення галицьких критеріїв на відмінні наддніпрянські відносини”. (2, 41)

В одному ряду з усім цим стоїть і правило, якого І.П.Лисяк-Рудницький прагнув дотримуватися в історичних працях – “остерігатися анахронічного застосування теперішніх понять до умов минулої доби”. (1, 60) Останнє застереження особливо важливе для авторів синтетичних праць. Адже вони частіше оперують історичними паралелями, так чи інакше порівнюючи давнину з сучасністю, а вдаючись до співставлення різних часів, намагаються допомогти розв’язанню пекучих проблем сучасності. Історик нерідко стає при цьому певною мірою й політологом. Здається також, що висновки останніх, стосуючись плінного теперішнього періоду, самі по собі більш вразливі на характерні особливості сьогодення.

Іван Павлович враховував цю небезпеку. Можна стверджувати, що його оцінки явищ минулого загалом відповідали повчальному дослідницькому кредо, що, на нашу думку, набуває особливого значення на початку ХХІ віку, коли все ще повністю не відійшла в минуле глобальна геополітична й цивілізаційна криза кінця попереднього тисячоліття. Сказане щойно цілком стосується становища в Україні, яка продовжує переживати перехідний період розвитку.

Водночас І.П.Лисяк-Рудницький добре усвідомлював, що жодний науковець не може бути цілком вільним від свого часу, несе на собі його печатку. Така позиція поділялася його сучасниками – найвизначнішими представниками світової історичної науки. Один з них відомий представник школи “Анналів” Фернан Бродель зазначав: “Адже оскільки історія – дочка свого часу, а отже й суспільства, в якому вона створюється, то цілком очевидно, що коли змінюється первинна, висхідна точка зору, виникають і контрастні погляди, що протистоять один одному”⁵.

Водночас, навіть не поділяючи тих або інших поглядів чи конкретно-історичних оцінок науковця, що працював раніше, навряд чи варто надто прискіпливо ставитися до них. Подібний підхід був чужий І.П.Лисяку-Рудницькому. Він був унікальною постаттю української історіографії ХХ ст., якому судилося працювати на чужині. Й за цих доволі складних умов невід’ємну рису його творчості становило прагнення до спільного обговорення назрілих проблем.

Як “комунікатор”, Іван Павлович знайшов і на повну силу використовував найбільш придатну в умовах еміграції форму зацікавлення історією України наукового зарубіжного світу. “Він, – наголошує О.Й.Пріцак, – старався не оминати жодного міжнародного конгресу істориків і славістів, а також брав участь майже в усіх крайових наукових конференціях та симпозіумах. Дуже часто він виступав з доповідями, але, як правило, завжди брав слово в дискусіях. Його виступи електризували учасників. Він говорив на теми, які добре розумів, його формулювання відрізнялися стислою логікою, і хоч він не раз бував гострим у полеміці, але ніколи не переходив меж пристойності” (1, ХІХ).

Що ж до науково-методичного аспекту обговорень, то схильність Івана Павловича до, як він говорив, “емпіричного рівня дискусії” (1, 41), на нашу думку, варта наслідування. Ґрунтуючись на достовірних історичних фактах, він має максимальною мірою виключати обмін взаємними закидами, не в останню чергу вкрай заполітизованими, похідними від існуючої кон’юнктури.

Наукова спадщина історика

А) Головний напрямок

Місце України в історії світової цивілізації – одна з кардинальних наукових проблем. Вона зачіпає багато питань, що стали особливо актуальними після здобуття незалежності й суверенного виходу на міжнародну арену. Серед них головні – кому належить наша держава – Сходу чи Заходу? Яким шляхом йшла вона з часів славетної Київської Русі? В якій якості діяв український народ на своїх етнічних землях – суб'єкта чи об'єкта історичного процесу, іншими словами, – “історичної нації”, нації, яка змушена була перервати свій історичний розвиток у державно-політичному плані, чи зовсім “неісторичної нації”, тобто такої, що не мала державно-політичного минулого?

Відповідь на початкове питання, з першого погляду, здається, не викликає особливих складнощів. “Україна між Сходом і Заходом”, (1, 1-9) – так назвав доповідь на Слов'янському конгресі в Зальцбургу (1963) І.П.Лисяк-Рудницький. Розглянемо її детальніше як показову для його творчості.

Іван Павлович залюбки “йшов на Ви” з проблемою, яку досліджував. Вчений одразу визначив мету проблемної доповіді, переробленої потім у спеціальну розвідку – “схарактеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати ті риси, що визначають її як історичну одиницю”. Отже йшлося не про загальновідоме географічне розташування українських територій, а про самий глибинний зміст історичного процесу, його економічне, політичне, культурне й геополітичне наповнення. Це розкривалося значною мірою з'ясуванням взаємодії з відзначеними вище компонентами на Сході й Заході, етапів такої взаємодії, що впливала на вибір цивілізаційних орієнтацій України, її шлях у сьогодні.

Спочатку чергове застереження. Завданням пропонованого нарису не є детальна розповідь про наукові доповіді й розвідки І.П.Лисяка-Рудницького, особливо присвячені теоретичним питанням. Скільки-небудь повна передача або аналіз їх змісту – справа спеціальних історіографічних чи політологічних праць. Повідомляючи про них, прагнемо лише відзначити положення, що засвідчують внесок Івана Павловича у постановку й розв'язання концептуальних проблем, привернути до них увагу. Ясність постановки досліджуваного питання, про яке щойно йшлося, невіддільна у його творчості від чіткості й конкретного змісту використовуваного категорійного апарату. “У формулі “Україна між Сходом і Заходом”, – зазначив історик, – поняття “Захід” стосується Європи в цілому.

Україна “західна” остільки, поскільки вона становить органічну частину європейської спільноти народів”. Далі він поглибив розуміння вживаного ним терміна: “Для історика Європа – це щось більше, ніж великий півострів європейського суходолу; вона сім’я народів, які не зважаючи на політичну роз’єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину”.

Високо оцінюючи належність країн “Середньо-Східної Європи” (тобто – Центральної Східної Європи – *авт.*) до західної цивілізації, Іван Павлович аж ніяк не абсолютизував цю обставину. Вчений звернув увагу на “одну дивну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, не західно-європейських) рис у їхньому національному обличчі”. Йшлося про Польщу, Чехію, Угорщину та Румунію. Від такої звички, дохідливо зазначав він, “їхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалитися своїми багатими родичами”.

Сам І.П.Лисяк-Рудницький погоджувався з існуванням “сильних незахідних елементів в українському національному типі”. Він “емпірично” простежив негативи з боку Сходу, пов’язані з нашестями кочовиків та ординців, з боротьбою проти загрози з Півдня, яка “становила центральну проблему в українській історії аж до часу ліквідації Кримського ханства...” Історик зупинився на пов’язаній з цим проблемі формування української території. Вказуючи на її схожість з розширенням території США і згадавши при цьому теорію Ф.Д.Тернера про роль колонізаційного процесу в їх розвитку, І.П.Лисяк-Рудницький проаналізував подібні історичні процеси у Америці й Україні. Він, однак, застерігав: “Але й тут знов не можна перенапружувати паралель”. Різниця між цими історичними процесами полягала в характері колонізаційного руху. В Америці він був “безперервний і безповоротний. Зате у випадку України границя впродовж віків коливалася то в цей, то в той бік. Слов’янська хліборобська колонізація раз у раз вирушала на підбій Дикого поля, намагаючись стати міцною ногою на берегах Чорного моря; це були завоювання як плуга, так і меча”.

Відзначивши важливі геополітичні моменти, які викликали і якими супроводжувалася українська колонізація Причорномор’я, Іван Павлович зауважив, що одну з вказаних ученим США рис американського “пограниччя” варто “прикласти й до української історії, може, навіть з більшим правом, ніж до американської”. Йшлося про “внутрішнє перетворення українського суспільства”, викликане постійною потребою захисту українських земель від

постійних, “майже щорічних татарських набігів”. Розкриваючи це положення, історик відзначив справді унікальну рису його історії. “Українською людиною пограниччя, – наголосив І.П.Лисяк-Рудницький, – був козак, що в 16-17 століттях став репрезентативним типом свого народу”.

Вчений предметно з’ясував роль козацтва як творця української державності в середині ХУІІ ст. Вона також виявлялася у важкій довголітній боротьбі – з фронтальними наїздами з півдня і у цьому столітті особливо – із заходу. Загальний опір польській експансії призвів до “покозачення” багатьох людей, “що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних войовників, але радше належали до селянства, міщанства чи навіть православної шляхти. Військова організація пограниччя поширилася на розлогі простори, звільнені від польського панування, та послужила як основа нового суспільного й адміністративного ладу... Козацькі військові з’єднання, полки й сотні, тепер перетворилися на територіальні адміністративні одиниці. Офіційною назвою нового політичного організму, української Козацької держави, було “Військо Запорозьке”.

Стосовно Сходу, спираючись на реалії історичного розвитку, Іван Павлович дійшов висновку про існування його подвійного впливу на “формування українського національного характеру”. Цей вплив виявлявся, “по-перше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу”.

Втім, “формування українського національного характеру” великою мірою залежало й від факторів духовного впливу Заходу і Сходу. І.П.Рудницький не недооцінював жодного з них, знову-таки, розглядаючи проблему в конкретно-історичному плані. Варто уваги, що не сприймаючи поглядів С.Томашівського – за свідченням О.Й.Пріцака – “українського авторитета” Івана Павловича – історик відкрито заявив про незгоду з думкою, ніби вибір східної гілки християнства, який зробив київський князь Володимир, “був трагічною, епохальною помилкою”. Обґрунтовуючи протилежне, Іван Павлович звернувся до об’єктивних історичних факторів. Він переконливо довів – “вибір, зроблений Володимиром не був випадковий”. Його обумовили передусім тривалі історичні тенденції розвитку самих українських земель. Вони “належали до сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрещення Русі”. Протослов’янські племена, що жили в глибині її території, підтримували з грецькими містами-державами не лише культурні, а й торговельні зв’язки. “Київська

держава, що народжувалася, від самого початку й ще довго до своєї християнізації підтримувала різноманітні зносини з візантійським світом”.

Оцінюючи вибір Володимира, слід враховувати, показав І.П.Лисяк-Рудницький, конкретно-історичний момент, у який він був зроблений. Саме в X ст. Візантія “перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили”. Звідси й її можливості порівняно з – додамо: далеким тисячоліття тому від Подніпров’я – Римом. А вибір київського великого князя мусив бути прагматичним. “У той час, – прагне розкрити його мотиви дослідник, – Візантія могла, мабуть, більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Північної й Середньо-Східної Європи”. Самому Івану Павловичу належить і вичерпна узагальнююча оцінка цієї епохальної події, що підтверджувалася й подальшим розвитком історичного процесу. “Пересадження багатої греко-візантійської культури, – почасти запозиченої прямо з Царгороду, а почасти присвоєної в її болгарській версії, – на сприятливий ґрунт молоді слов’янської країни дало спонуку до швидкого культурного розвитку Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи”. Наводячи цей історично вивірений висновок, зауважимо, що він зроблений людиною, яка за своїм походженням та родинним, а далі й студентським і громадським оточенням, належала до іншої, ніж грецько-візантійська гілка християнства. В умовах складних конфесійних взаємин це вимагало мужності й, на нашу думку, передусім високої професійної відповідальності. Іван Павлович вважав цю рису обов’язковою для вченого.

Повертаючись до актуальної й сьогодні проблеми “Україна між Сходом і Заходом”, звернемося до підсумкової думки І.П.Рудницького. Він вважав, що розташована між світами східної, тобто грецько-візантійської та західної культур Україна була “законним членом їх обох”. Україна, наполягав дослідник, “намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу”. Таке завдання, ніде правди діти, стоїть перед нею й нині.

Вчений чітко відповідає на поставлене питання. Іван Павлович прагне вийти з полону цього, мабуть, дещо провокативного питання. Він виходить за його, позначені схоластиком, вузькуваті межі, які мають на меті представити минуле й сучасне України й українців у якійсь штучній ніші “між Сходом і Заходом”, “кимось і кимось” або “чимось і чимось” тощо. Дослідника цікавить зовсім інше – самобутній історичний шлях, який пройшли країна і народ, гартуючись у боротьбі зі Сходом і Заходом, з одного боку, та

спілкуючись і співробітничавши з обома світами, – з другого. Геть позбавлений комплексу меншовартості вчений бачить свій народ на власній автохтонній землі. І.П.Рудницький аналізує особливості минулого України, виходячи з географічного розташування її земель, їх геополітичного місця на рубежі західної й східної цивілізацій, з'ясовуючи органічний зв'язок і помітну участь її населення у загальному світовому історичному процесі.

Досить детальна увага, виявлена до проблемної розвідки вченого, потрібна, щоб на її прикладі не лише з'ясувати глибоку змістовність і внутрішнє насичення не вражаючих обсягом робіт І.П.Лисяка-Рудницького, а й, бодай, пунктиром накреслити підходи й методику розв'язання вузлових проблем історії українського народу. Звичайно, вичерпна відповідь на поставлені Іваном Павловичем багатогранні питання історичного розвитку України не могла вміститися в рамки якогось одного наукового твору улюбленої ним, умовно кажучи, “малої форми”. Але приділяючи протягом усього свого творчого життя виняткову увагу аналітичній розробці кардинальних тем історичного процесу в Україні, він не тільки давав імпульс більш пильному зверненню до них, а й своїми ідеями сприяв їх подальшій предметній розробці.

Б) З історіософічної спадщини І.П.Лисяка-Рудницького

Концептуальним працям І.Лисяка-Рудницького належить першорядне місце у його творчій спадщині. Серед них Іван Павлович виділяв вміщену в американському науковому журналі “Slavic Review” постановочну статтю “Роль України в новітній історії”⁶, яка відкрила дискусію з нової для зарубіжної історичної славістики проблеми. “В ній, – писав він, – найповніше та найбільш систематично виражена моя концепція українського процесу” (1, 503) З інших праць, де розроблялися зазначені питання, назовемо передусім “Формування українського народу й нації” (1, 11-27) та “Зауваги до проблеми історичних і неісторичних націй”. (1, 31-39) Останні дві за своєю проблематикою значною мірою примикають до розвідки, про яку йшлося вище. Стаття ж у “Slavic Review” історично дещо інша, ближча до нашого часу. В ній йдеться переважно про становлення українського національно-визвольного руху і української політичної нації. Тут розглядаються головним чином події XIX – початку XX століть.

Однак вона не лише органічно належить до найбільш синтетичних (за спрямованістю) праць І.П.Лисяка-Рудницького, а й розвиває й поглиблює підняті ними наскрізні теми української історії. Передусім це стосується часто дебатованого питання про

“історичні” й “неісторичні” нації. Іван Павлович викладає його чітко й ясно, пояснюючи виникнення цієї суто категорійної та умовної проблеми особливостями історичного розвитку країн Західної Європи, з одного боку, і Східної, – з другого. Перші, такі як Франція й Англія, протягом тисячоліття зберігали історичну тяглість. На Сході континенту вона була відсутня. Отже наведені поняття стосувалися не оціночної характеристики історичного розвитку й самої сутності того чи іншого народу, як такого. Вони, зазначав учений, умовні і “мають служити як корисні знаряддя історичного пізнання”. Учений уточнює: “неісторичність”...зовсім не означає, що якась країна позбавлена історичної минувшини, – вона насправді інколи могла навіть бути багатою і славною”. Саме ж поняття “просто вказує на розрив у історичній тяглоті (континуїтеті) народу”. (1, 145-146) Він показовий для історії всіх народів Центральної Східної Європи.

Переходячи до особливостей “багатого і славного” минулого України, Іван Павлович підсумовував: вона “в основному... підходить під категорію “неісторичних” націй (у тому умовному розумінні, що в ньому тут ужито це поняття); проте в її становленні були також елементи тяглості, які подекуди наближають її до категорії “історичних” націй.

І.П.Лисяк-Рудницький наголошує на існуванні сталих історичних традицій, що зв’язували українські державності. “Новітня українська державність 20 віку⁷ не була простим продовженням або відновленням козацької держави 17-18 століть, а очевидно тим менше Київської та Галицької Русі. З другого боку, не вільно не добачати тих ланок, що пов’язують національне risorgimento 19 століття з козацькою добою. Початки новітнього національного руху лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші і більшість провідних постатей первісно вийшла з нащадків козацької старшини. Символи й ідеї, що походили з козацької традиції, відіграли важливу роль ще навіть у роки революції 1917 року”. (1, 146)

Вони виявилися у розвитку всіх трьох національних державностей, які, зазначав, наслідуючи В.К.Липинського, у іншій своїй праці І.П.Лисяк-Рудницький, діяли тоді в Україні (2, 41-42). Варто згадати у зв’язку з сказаним й про існування в цей же час українського “Червоного козацтва” під проводом В.М.Примакова.

В) Проблеми ХІХ століття

ХІХ століття привертало окрему увагу історика України І.П.Лисяка-Рудницького передусім тому, що саме воно дало поча-

ток національному піднесенню й політичній діяльності українства як нації. Це був складний і своєрідний процес, який захопив і перші десятиліття наступного буремного ХХ століття. Досліджуючи його (процесу) особливості, Іван Павлович, який не шукав спрощених відповідей на складні питання минулого, зазначив: “Під “українською історією ХІХ століття” можна розуміти дві різні речі: з одного боку, історію національного руху, з другого – історію країни й народу. Ці два розуміння тісно переплітаються, але вони не тотожні” (1, 146).

Хоч у наведеному визначенні вжито досить різкі слова (“дві різні речі”), на нашу думку, розмежовуючи зазначені явища, І.П.Лисяк-Рудницький аж ніяк не протиставляв їх. Навпаки, він прагнув з’ясувати зміст, напрямки й етапи їх поєднання. Центральною проблемою новітньої української історії дослідник вважав “повстання нації, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту”. Наголошуючи, що, “починаючи від 1840-их років” – від славетного Кирило-Мефодіївського (“Україно-Слов’янського товариства”) в Україні діє “безперервний ланцюг груп та товариств, – оформлених або неформлених організаційно, – що посвятили себе ідеї культурного й політичного відродження як відрубної нації”, дослідник вважав, що їх мета здійснилася. Одночасно він не уникав висвітлення складнощів, які зустрічались на цьому шляху. Йшлося не лише про протидію і переслідування з боку царизму, а й про те, що на основній частині українських земель “аж до самого передодня революції 1917 р. національно свідоме українство становило рух меншості всього населення”. Таке стосувалося і селянських мас, і, вживаючи терміни Івана Павловича, “вищих клас” суспільства (1, 146-147).

Коли розвиток історичного процесу уявляється надто заплутаним і неочікуваним, важливо уяснити етапи його кількісного й якісного зростання. І.П.Лисяк-Рудницький наполегливо шукав пояснення як і чому “рух, який на переломі (ХХ) століття нараховував ледве кілька тисяч здекларованих прихильників, уже біля 1905 року почав набирати масового характеру, а ще через два-надцять літ вибухнув 1917 року як народження понад тридцяти-мільйонної нації?” Він дійшов висновку, що відповідь на питання про “зародження новітньої української нації” не можна обмежувати виключно національним рухом “у вузькому значенні слова”. Саме для розширення історичної бази явища дослідник висунув тезу про *два нетотожні розуміння, які тісно переплітаються*. Ця теза й мала пояснити процес створення новітньої української нації,

включивши до розгляду “усякі інші сили” крім тих, що безпосередньо вливалися в річище національного руху. Йшлося про інші важливі напрямки визвольного руху, зокрема соціальний.

Становлення політичної нації в Україні, вважав І.П.Лисяк-Рудницький, не могло відбутися без діяльності серед її населення інших сил, “які, не будши тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл, і немов притягнені непереборним тяжінням, врешті злилися з ним”. Йшлося меншою чи більшою мірою про опозиційні щодо царизму й централізму громадсько-політичні течії іншого напрямку, що діяли в Україні. Перераховуючи їх, Іван Павлович як приклад назвав “працю українських земств або діяльність українських віток різних “всеросійських” революційних організацій, починаючи з декабристів, через народництво, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття”. Він наголосив: “всі вони принесли свій вклад у формування модерної України.” Вчений пояснював свою позицію тим, що “такі рухи (хоч вони не виявляли української національної свідомості у цілком скристалізованому вигляді) мали її в зародковому стані, в постаті “південноросійського” регіонального або “територіального патріотизму”.

Можна сперечатися щодо співвідношення тих чи інших наголосів, які робив учений, оцінюючи громадсько-політичні складові процесу створення “модерної” української нації, але фактом є те, що Іван Павлович зараховував до них і сили виразного соціального спрямування.

Важливі глибинні процеси, що розвивалися в Україні в ХІХ ст., І.П.Лисяк-Рудницький розглядав як органічну частину історичного розвитку старого континенту. Аналізуючи їх, підкреслював він, “треба було б взяти до уваги взаємопов’язаності з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної Європи” (1,147).

Загальний підхід ученого до історії України впливав і з його історичної періодизації світового розвитку. Іван Павлович поділяв позицію тих істориків, які не прагнули будь-що вмістити те чи інше століття у прокрустове ложе його хронологічних рамок. “Українське 19 століття” він розумів “не календарно, а як історичну добу”. Таке розуміння знайшло підтвердження через двадцять років – у “Проблемах термінології та періодизації в українській історії”. Тісно пов’язуючи ХУІІІ століття, що закінчило апсцен regime (у даному випадку – стару добу – *авт.*) і ХІХ, – яке відкрило новий етап її розвитку, дослідник резюмує: “Як окремий період української історії, ХІХ століття тривало приблизно від 1780-1790-х років до 1914 року”. Таке розуміння теж допомагало обгрун-

туванню основної тези історика – історичний розвиток України цілком відповідає загальній напрямній світового розвитку – не лише на її території, і не тільки на Сході Європи відбувався складний процес створення сучасних націй. “Тенденція до формування нації, звичайно, не була особливістю лише українською, а радше спільною для всіх “придушених націй” Європи – від Ірландії до Балкан” (1, 43).

Г) М. П. Драгоманов і В.К.Липинський та їх політичні платформи

Українська історія ХІХ ст. посідає важливе місце у науковому доробку І.П.Лисяка-Рудницького. Причини його зацікавлення саме цим періодом ніби не потребують особливих пояснень, так би мовити, ззовні. Достатньо, як і завжди в такому випадку, звернутися до творів самого І.П.Лисяка-Рудницького. Цей період привернув увагу великого ентузіаста історичної науки не лише нерозробленістю й складністю, але передусім важливістю. “В молодій області історичних досліджень, що нею є історія 19 ст.”, вчений бачив “непроглядне поле, наїжачене різними інтелектуальними вовчими ямами”. Основне для дослідника полягало в тому, що саме в цьому столітті Україна зробила важливий крок до створення сучасної політичної нації.

Його цікавили різні питання цього періоду (згадаємо змістовну синтетичну публікацію “Структура української історії в ХІХ столітті”), але найбільший інтерес вченого привертало формування й розвиток ідейної платформи національно-визвольної боротьби. Він знайшов відображення зокрема в розвідках “Інтелектуальні початки українського національного відродження”, “Каразін і початки українського національного відродження”, “Український національний рух напередодні першої світової війни”.

Окреме місце належить циклу робіт, присвячених центральній постаті українського визвольного руху другої половини ХІХ ст. – Михайлу Петровичу Драгоманову. З ґрунтовного вивчення його політичних поглядів почалося, як згадано вище, становлення Івана Павловича як науковця. Цю тему він не полишав до останніх днів життя, ставши визнаним знавцем творчої діяльності великого “Українця”⁸, автором статей на цю тему в зарубіжних виданнях “Енциклопедії українознавства”. З інших його публікацій назвемо праці “Драгоманов як політичний теоретик” і “Перша українська політична програма: “Вступ” до “Громади” Михайла Драгоманова”. Історика цікавили й окремі аспекти творчості й діяльності громадського діяча й публіциста ХІХ ст., якого він любив і яким

пишався (“Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських відносин”, “Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці ХІХ ст.”). “Наприкінці свого життя Лисяк-Рудницький, – повідомляє Я.Грицак, – мав намір видати збірник англomовних праць Михайла Драгоманова” (1, 513). Зберігся й опис, на жаль, нездійсненого проекту.

Мотиви, що визначили інтерес дослідника до спадщини М.П.Драгоманова, на нашу думку, в тому, що вона, вважав Іван Павлович, містить багато цінного для його наступників по національно-визвольному руху ХХ ст. Адже Михайло Драгоманов був “речником політизації українства”, “творцем його першої систематичної політичної доктрини”. Безперечно І.П. Лисяка-Рудницького приваблювали й особисті якості цієї непересічної людини. Він не тільки надзвичайно високо оцінював публіцистичну й пропагандистську діяльність М.П.Драгоманова, вважаючи її “блисковою”, а й переконливо з’ясував її джерела та глибинний зв’язок з науковою творчістю. “В кожному окрему статтю, – пояснював Іван Павлович, – вкладав Драгоманов свою величезну ерудицію та сумлінну вченість. Ще важливішою є його непідкупна інтелектуальна чесність. Хоча безпосереднім приводом до написання політичних праць часто ставала полеміка, його постава ніколи не була софістичною – взяти гору в дискусії за будь-яку ціну, – а філософською у найкращому сократівському розумінні – пізнати об’єктивну істину. Драгоманов не говорив того, що було слухним із позицій тактики, а те, в правдивості чого переконували його дослідження та роздуми”.

І.П. Лисяк-Рудницький звертає увагу на характерну особливість Драгоманова-публіциста, який багато займаючись найважливішою, як він вважав, проблемою російсько-українських відносин, пишучи обома мовами і відповідно, відстоюючи єдину позицію, по-різному доводив її до різної аудиторії. “Існує помітна розбіжність між його українськими та російськими писаннями, – констатує Іван Павлович, переконливо розкриваючи глибинну цільність позиції справжнього поводиря українського руху. – У перших він постає безжальним критиком вад українського руху. Щоб знати Драгоманова, мужнього захисника прав українського народу від російського шовінізму й централізму, треба читати його праці російською мовою. Лише зводячи разом обидва боки, одержимо загальну картину позицій Драгоманова в питанні російсько-українських взаємин”.

І.П.Лисяк-Рудницький тим більше прагнув розкрити значення величезного й різнопланового творчого внеску М.П.Драгоманова

в українську справу, що йому довелося самовіддано працювати в надзвичайно складній та суперечливій обстановці. З одного боку, це був час піднесення загальнослов'янської солідарності, викликаній російсько-турецькими війнами, об'єктивно незаперечної ролі Росії у визволенні балканських народів від турецько-мусульманського ярма. З другого, – саме тоді царизм розгорнув фронтальний наступ на все українське. “Дякуючи його (М.П. Драгоманова) зусиллям, – зазначав Іван Павлович, – західний світ дістав уперше автентичні відомості про український рух та його переслідування царським урядом”.

Безперечною заслугою І.П. Лисяка-Рудницького є звернення до суворо наукової, цілісної основи драгоманівської політичної публіцистики. “Ми мусимо проте наголосити, що хоча більшість політичних праць Драгоманова мають полемічний характер і всі вони написані у публіцистичній формі, – зазначає Іван Павлович, – його слід вважати не есеїстом, який діє за натхненням моменту, а радше систематичним (*системним. – авт.*) мислителем” (1, 299-300) ⁹.

Разом з цим висока професіональність вченого вимагала критичного ставлення до видатної постаті минулого. Пояснюючи появу критичних зауважень на адресу “першої української політичної програми”, висунутої М.П. Драгомановим у “Передньому слові до “Громади”, І.П. Лисяк-Рудницький зазначив – “Справа, очевидно, не в тому, що автор цих рядків уважає себе “мудрішим” від Драгоманова. Але дистанція одного сторіччя дає нам змогу ясніше, ніж це було можливо сучасникам, бачити міцні й слабкі сторони драгоманівської програми та відрізнити в ній те, що витримало пробу часу, від того, що себе не виправдало. Велика пошана, що її почуваємо до Драгоманова як людини і мислителя, не звільнює від обов'язку ставитися критично до його думок” (1, 360-361).

Значне, як на загальний нарис про історика, місце, відведене ставленню історика до М.П. Драгоманова, пояснюється не лише тим, що Іван Павлович надзвичайно високо цінував творчість великого “Українця” і шанував його особистість. Він прагнув наслідувати його у своїх працях. Більшою або меншою мірою такі ж щирі почуття характеризували ставлення І.П. Лисяка-Рудницького до колоритної постаті новітньої української історії й історіографії. Нею стала особа – за суспільно-політичними поглядами – далеко не однодумця М.П. Драгоманова – федераліста і, як він вважав себе сам, соціаліста.

Уяву Івана Павловича на довгі роки полонила діяльність і погляди Вячеслава Казимировича Липинського – найяскравішого представника української консервативної думки ХХ століття. Ось

що писав про нього сам дослідник. “Я хотів би колись – цитує Я.Грицак лист з архіву вченого, – написати наукову монографію про Липинського, що на це цей великий наш мислитель і історик безумовно заслуговує й якої він досі не дочекався. Це була б, до певної міри, паралельна праця до мого Драгоманівського Збірника¹⁰ (Я дивлюся на Драгоманова та Липинського, як на два бігуни української політичної думки)”. Далі І.Рудницький виклав виношені ним підходи до задуманої праці. Він відкидав як погляди тих, які “вихваляли безкритично” Липинського, так і тих, хто “відкидав його безкритично як “реакціонера”. У зв’язку з позицією останніх, Іван Павлович зауважив: “мені здається, що хоч Липинський був дуже суворим суддею української та світової демократії, але власне з його критики демократи могли дуже й дуже багато навчитися” (2, 509).

Історикам широкого профілю й неосяжних наукових інтересів, на жаль, рідко щастить здійснити задумане. Не вдалося цього зробити й Івану Павловичу. Деякі його розвідки залишилися неопублікованими. Конкретно знаємо про статтю “Донцов і Липинський”. Втім і зроблене ним залишається важливим внеском у розкриття місця В.К.Липинського в розвитку української історичної думки. Вже в енциклопедичній статті “Консерватизм” історик пов’язує поширення й поглиблення впливу “ідеології модерного українського консерватизму” на політичне й духовне життя тим, що “Липинський дав поштовх до постання цілої школи консервативних істориків і публіцистів”. Серед них учений назвав і прізвища особисто близьких (принаймні в різні часи життя ідеолога консерватизму) Д.Дорошенка, С.Томашівського, В.Кучабського, О.Назарука (2, 128-129). Іван Павлович вважав, що впливу В.Липинського зазнав і “великий патріарх української історіографії М.С.Грушевський, хоч вони були антиподами в науці (2, 156).

Іван Павлович предметно з’ясував поставлені питання в розгорнутому енциклопедичному нарисі про В.К.Липинського, і в останній, цілком присвяченій його життю, політичній діяльності й історичним та публіцистичним творам розвідці “Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель”. Тут йшлося про наукову діяльність постаті, що по суті започаткувала закономірний державницький етап розвитку української історіографії, розглядалися її політичні погляди, безпосередньо пов’язані з різноплановими подіями в тогочасній Україні. Нас, зрозуміло, передусім цікавить наукова творчість В.К.Липинського, тим більше, що його вплив “як політичного теоретика був куди обмеженіший, ніж його вплив як історика” (2, 157). Отже про трактовку

І.П.Лисяком-Рудницьким місця і внесок творчості шанованого ним історика в українську науку.

“Історичні праці Липинського, блискучі з стилістичного погляду і повні оригінальних думок та сміливих узагальнень, – відзначав І.П.Лисяк-Рудницький – започаткували в українській історіографії нову “державницьку школу”. Серед істориків, які належали до неї – С.Томашівський, Д.Дорошенко, І.Крип’якевич, В.Кучабський. Показово, що, характеризуючи цей напрямок української історіографії, Іван Павлович не обмежився вказівкою на істориків з діаспори. “У 1920-ті роки Липинський, – вважав він, – мав також вплив на українську радянську історіографію”. Серед “істориків Радянської України”, на творчості яких позначився вплив ідей Липинського, І.П.Лисяк-Рудницький назвав М.Василенка, О.Оглоблина, Л.Окіншевича, М.Петровського, М.Слабченка “та інших”. (2, 139)

Засновник державницької школи мав знайти і розробити принципові проблеми національного державотворення. Наукові розробки В.К.Липинського присвячені яскравій добі української історії – середині ХУІІ століття, коли революційною творчістю народу було створено козацьку державу Б.Хмельницького. В “монументальному”, за визначенням Івана Павловича, збірнику “Z dziejów Ukrainy” (1912 р.) і ще більш фундаментально у, за його ж характеристикою, “капітальній історичній монографії” “Україна на переломі” було піднято і, як на той час, всебічно з’ясовано об’єктивні передумови, націо- і державотворчий характер української революції середини ХУІІ ст. Ця праця, що цілком належить В.К.Липинському, досліджує – і до цього окремо привертав увагу Іван Павлович – останній період діяльності великого гетьмана, “коли він з речника козацького автономізму в межах Речі Посполитої виріс на суверена самостійної держави Війська Запорозького”.

І.П.Лисяк-Рудницький переконливо розкрив значення творчого внеску В.К.Липинського в українську історіографію, показавши здійснений ним принципово новий підхід до розкриття історичного процесу, яким характеризувалася історія України середини ХУІІ ст. Доти існували “три традиційні інтерпретації Хмельниччини”. (2, 138, 155) Польська історіографія представляла козацькі повстання “бунтами варварів проти вищої цивілізації”. Російська вбачала у них лише “шлях до “воссоєдинення” Малоросії з Великоросією і таким чином – до заснування модерної Російської імперії”. Українська народницька історіографія – від М.Костомарова і до М.Грушевського – розглядала “Хмельниччину... як стихійне прагнення українських мас до справедливого,

вільного суспільного ладу”.

Натомість В.К.Липинський “побачив у революції Хмельницького перший крок до створення української держави”. Висунута ним концепція історії України середини XVII століття характеризувалася майстерним використанням новацій світової науки початку XX ст. За допомогою соціологічного аналізу було з’ясовано характер української держави як стратифікованого корпоративного суспільства, в основі своїй подібного, на думку І.П.Лисяк-Рудницького, до “всіх інших європейських держав і країн тієї епохи, хоч і з деякими місцевими особливостями”. Разом з цим він привертая увагу до постановки і розв’язання проблеми керівної верстви українського державотворення XVII століття. Липинський, вважав Іван Павлович, “зміг показати на основі фактів, що більшість соратників Хмельницького були руськими шляхтичами, які злилися з козацькою старшиною”.

Для заснованої Липинським державницької школи показовою була й властива тогочасній історичній науці, що вже впритул підійшла до вироблення нових геополітичних критеріїв оцінки зовнішніх факторів боротьби за державність та її розвитку, пильна увага до проблем міжнародного становища. Відповідно Іван Павлович відзначав, що “сила Липинського як історика” полягала і “в гострому усвідомленні міжнародного становища України між Польщею, Московщиною та Османською імперією”. (2, 156)

І.П.Лисяк-Рудницький ставився до виникнення державницької школи, фундатором якої став В.К.Липинський, як до закономірного логічного етапу розвитку української історіографії. На це варто, здається, звернути увагу й тому, що сьогодні доводиться інколи зустрічатися з окресленням народницької школи, що існувала перед нею, як “антидержавницької”. Таке протиставлення виглядає не досить переконливим. По-перше, важко уявити щось “анти-“ без існування “про-“. Мабуть, зв’язок між школами в національній історіографії варто шукати не у подібних конфронтаційних конструкціях, а у відмові від схематичного розуміння різних історичних епох, в яких виникали й розвивалися історіографічні течії, у тому новому, що вносили нові покоління дослідників порівняно з своїми попередниками. По-друге, саме видатні представники народницької школи принципово аж ніяк не були “антидержавниками”. Вони виношували й обґрунтовували положення, які доповнили й розвинули в нових історичних умовах “державники”. Хіба не фундатор народницької школи “федераліст” М.І.Костомаров у програмному документі “Кирило-Мефодіївського” (“Україно-Слов’янського”) Товариства – “Книзі буття українського

народу” писав: “Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським”. Що вже й казати про “останнього й найбільшого історика народницької школи Михайла Грушевського”.

Д) Про Івана Яковича Франка, його молодших колег і послідовників

Нарешті, аж ніяк не можна не згадати ще одну постать, яка приваблювала Івана Павловича. Її творчість становила джерело дослідницької наснаги вченого, сама вона (постать) була великим авторитетом, а її ідеї – близькими, співзвучними й зрозумілими. Це велетень української культури й історії Іван Якович Франко, який “був напрочуд продуктивним і багатогранним, зробивши видатний внесок як поет, письменник, перекладач фольклору й політичний публіцист. Він також правив за живий зразок інтелектуальної сумлінності та самовідданого служіння суспільству”. Яскрава творчість, ідеї й оцінки “великого каменяра” незмінно викликали глибокий інтерес І.П.Лисяка-Рудницького. Славетний земляк характеризується істориком як “тверезий критичний учений”, вказано й причину, що перешкодила Івану Яковичу систематично займатися наукою. – “Через радикальні погляди університетська кар’єра була для нього закрыта...” (1, 435-436).

Багато рис творчості І.Я.Франка – людини справжніх енциклопедичних знань, привертали постійну увагу дослідника. Повагу і, мабуть, захоплення викликали реалістична багатомірна оцінка Франком осіб минулої та сучасної йому доби. Йдеться і про тверезе відзначення їх позитивів і негативів, і глибокі знання багатьох сторін українського життя. Все це дозволяло співставляти їх діяльність, бачити суперечності й зазначати спільні підходи, відтворюючи в такий спосіб безперервність історичного поступу зокрема в головному, що цікавило Рудницького – формуванні сучасної української нації та її політичному становленні. Він щиро захоплювався широтою поглядів геніального сина українського народу, який прагнув відтворити істинне минуле свого народу. Глибоко шануючи творчість І.Я.Франка, Іван Павлович йшов його шляхом. Він докладав наполегливих зусиль для з’ясування часто-густо складного, але органічного зв’язку між, на перший погляд, далекими один від одного діячами, діяльність яких так чи інакше сприяла створенню української політичної нації.

У розвідці “Іполіт Володимир Терлецький” Іван Павлович наголошує на тому, що І.Я.Франко був “єдиним українським ученим”, який проаналізував політичні погляди цієї непересічної, але суперечливої постаті XIX ст. Рудницький високо оцінив сміливий

підхід свого великого попередника у визначенні місця програми Терлецького в ідейному становленні нації. “Паралель, яку Франко проводить між Терлецьким і Драгомановим, може на перший погляд видатися дивною, – зазначає історик, пояснюючи далі суть справи. – Хоча цих двох осіб хронологічно розділяє лише одне покоління, інтелектуально вони належали до двох різних світів. Терлецький був сином доби романтизму, Драгоманов – позитивізму. Франко, звичайно, розумів, яка прірва відділяла священика від вільнодумця й прихильника радикального секуляризму. Однак він не помилився, підкреслюючи зв’язок між ними. Спільним елементом був демократичний федералізм”.

І.П.Лисяк-Рудницький не обмежується тлумаченням положення, висунутого Іваном Франком. Він творчо розвиває його, роблячи узагальнюючий висновок щодо особливостей формування політичної програми руху: “Демократично-народницькі і федералістичні поняття постійно повторювалися в українській ідеології від Товариства об’єднаних слов’ян у 1820-х роках до Драгоманова, а пізніше – до Михайла Грушевського і революції 1917 року”. Після цього сумлінний дослідник знову наголошує на внеску І.Я.Франка у розробки проблеми. “Таким чином Іван Франко засвідчує той факт, що програму Терлецького слід розглядати як складову течію української політичної думки 19 ст.”

Разом з тим І.П.Лисяк-Рудницький, як справжній учений, вважав своїм обов’язком на підставі опублікованих лише у 1918 р. документів серйозно збагатити відкриту І.Я.Франком тему. Він не тільки вказав на “очевидну подібність ідей Терлецького до ідей Кирило-Мефодіївського братства”, а й ґрунтовно розглянув їх витоки, аспекти та “історичні долі”. Аналізуючи останній сюжет Іван Павлович знову звернувся до ідей Франка. (1,241-242)

Дбайливий підхід до історичної спадщини позначився ще на одній примітній рисі дослідницької позиції І.П.Лисяка-Рудницького – відсутності конфронтаційного підходу до постатей минулого – і не лише в історіографії. Він прагнув об’єктивно, з позицій науки висвітлювати діяльність історичних постатей, політичне й ідейне обличчя яких було досить далеким від улюбленого та близького йому В.К.Липинського. Йдеться, в першу чергу, про В.К.Винниченка і М.Г.Хвильового. Варто уваги й те, що у гострі часи ідеологічних й політичних зіткнень “холодної війни” вчений виступав за підтримання контактів з істориками УРСР, докладаючи до цього чималих зусиль. З повагою і невідомою зацікавленістю ділився він у пресі враженнями від зустрічей з директором Інституту історії АН УРСР К.К.Дубиною на Міжнародному історичному конгресі

у Відні в 1965 р. (2, 427-429). Вроджена інтелігентність характеризує і людське обличчя, і дослідницьку діяльність Івана Павловича.

Е) Минуле західноукраїнських земель

Інтерес до загальних проблем історії України в творчості І.П.Лисяка-Рудницького органічно поєднувався з увагою до занедбаних наукою питань минулого її західних регіонів. Такий підхід обумовлений – в науковому плані – історичними реаліями багатоговікового розчленування українських земель, ліквідація якого стала наскрізним завданням і змістом національного розвитку. Якщо додати до цього природний інтерес вченого, родинні коріння якого уходять далеко вглиб галицького буття, до минулого батьківської землі, зрозуміємо, чому він, мабуть, протягом усього свого наукового життя мріяв створити присвячену цій темі більшу й узагальнюючу працю. Знову доводиться констатувати, що і цей широкий задум здійснити не судилося. Але й зроблений концентрований аналіз різних сторін історії західноукраїнського населення позначений кількома інтелектуальними проривами у царині з'ясування шляхів становлення сучасної української нації у ХІХ – на початку ХХ ст.

Іван Павлович зосереджував увагу на українському етнічному характері Східної Галичини й Закарпаття, становленні самосвідомості населення, розвитку політичного життя та боротьбі за національні права і державність на західноукраїнських землях. У з'ясуванні цієї принципово важливої проблеми І.П.Лисяк-Рудницький вкотре виявив свій блискучий хист, глибокі напрацювання та різносторонність дослідника історії політичної думки. Він багато зробив у науковому висвітленні самого зародження національної свідомості й початку визвольних змагань в Галичині. Йому вдалося показати як вривалися в політику суто культурницькі питання, здавалося б, зовсім далекі від неї, як з “азбучних” проблем починалося широке національне усвідомлення належності до “українства”, яка роль належала в цьому освіті й студентському руху. Показовим став у цьому зв'язку його підхід до висвітлення “народовецького” руху.

Досліджуючи суспільні настрої, притаманні різним історичним епохам, дослідник умів стисло й переконливо викласти їх підвалини. Його відрізняло ґрунтовне знайомство з джерелами й творами попередників. Шанобливо ставлячись до них, дослідник значною мірою спирався на їх здобутки, старанно відбираючи й ретельно перевіряючи місткі соціально-економічні дані. Іван Пав-

лович вважав врахування в практичній діяльності об'єктивних факторів суттєвим показником зрілості й адекватності програм лідерів суспільно-політичного, національного руху завданням, що висувало життя.

Звернемося до конкретного прикладу. Аналізуючи позитиви й негативи платформи Головної руської ради, якій належало важливе місце у пробудженні національної свідомості австрійських українців, історик не задовольняється загальною вказівкою на серйозну прогалину в "мисленні" її лідерів (брак "широких перспектив"). Дослідник відмічає й інше "вузьке місце" – нехтування соціально-економічними проблемами. Він підсумовує цю оцінку недвозначним закидом: "Рада, що послідовно захищала інтереси й права греко-католицької церкви й духовенства та їхню рівність із "латинською церквою" і духовенством, не спромоглася звернути увагу на соціальне невдоволення основної маси свого народу". (1, 420) І.П.Лисяк-Рудницький відстоював погляд, що в національній сфері, у процесах виокремлення нації, здавалося, назавжди підкореної й придушеної, а потім – її становлення й розвитку особливо помітне значення відігравав соціальний чинник. Підтвердження цього знаходимо в історії західноукраїнських земель, а також Правобережжя.

Доцільно нагадати про те, що Іван Павлович закидав неувагу до соціально-економічних моментів розвитку західноукраїнських регіонів і окремим історикам. Багато працюючи зокрема над історією Закарпаття і предметно оглядаючи працю П.Магочі "The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948" ("Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь. 1848-1948"), він зазначив, що її автор "докладно зупиняючись на політичному та культурному розвитку Підкарпатської Русі (як тоді ця територія офіційно називалася)..., проте, майже не звертав уваги на соціально-економічні умови". Іван Павлович додав також, що солідаризується з подібного роду зауваженнями свого учня І.-П.Химки на одну з попередніх розвідок П.Магочі.

І.П.Лисяк-Рудницький висловив принципові зауваження щодо висвітлення політичних і національних орієнтацій закарпатців. Він переконливо довів хибність іменування їх "русинами". (1, 454-456). Не можна пройти при цьому повз розуміння Іваном Павловичем спрямованості та характеру критичних зауважень на адресу колег. "Фактичні помилки, – зазначав він, – виправити досить легко. Завдання рецензента стає складнішим, коли він мусить поставити під сумнів авторське тлумачення фактів. Треба не лише точно відтворити застосовані в розглядуваній праці аргументи, але й

подати, хоча б у загальних рисах, альтернативну, переконливішу аргументацію". І.П.Лисяк-Рудницький був вмілим і ґрунтовним полемістом, а єдиною метою його дискусійних виступів було наукове встановлення істини.

Дискутуючи з П.Магочі, Іван Павлович зазначив: попри правильну історичну констатацію існування в Закарпатті трьох різних національних орієнтацій (русофілів, українофілів і русинофілів) автор згаданої вище книги "явно на боці так званої русинофільської течії". Будучи справжнім ученим, І.П.Лисяк-Рудницький вважав, що Магочі, "як і будь-хто інший, має право на свої особисті симпатії". Він заперечував інше – те, що "його ухил вплинув на історичну розважливість і, в окремих випадках, спонукав перекручувати факти, щоб вони узгоджувалися з його упередженими поглядами". (1, 454) У праці Івана Павловича "Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності" не лише доведено вразливість методологічного й термінологічного підходів Магочі. В ній здійснено безсторонній аналіз кожної з національних орієнтацій, з наголосом "на їхніх підставових ідеологічних передумовах". І.П.Лисяк-Рудницький ретельно розв'язав поставлене ним питання, довівши, що, починаючи із "закарпатського народовства" кінця ХІХ ст., українська національна орієнтація почала дедалі динамічніше брати гору, остаточно перемігши після Другої світової війни. (1, 465)

Минуле окремих регіонів, віками відірваних від основного тіла етнічних територій, цікавило вченого не лише, так би мовити, само по собі, а – великою мірою – як невід'ємна складова загальноукраїнського історичного процесу. Таке бачення цілком відповідало як загальному світогляду І.П.Лисяка-Рудницького, так і його історіософії. Що ж до конкретного підходу до цієї, так само як і до інших досліджуваних ним проблем, вони базувалися на основі реальних фактів і подій. Дослідник розв'язував поставлену ним проблему на прикладі взаємин Галичини з Наддніпрянщиною. Зазначаючи їх несхоже економічне й політичне становище, існування "різних інтелектуальних" традицій, які "були сповнені психологічних труднощів", Іван Павлович наголошував: попри всі складнощі, для обох найважливіших теренів України "співпраця була життєвою необхідністю". Він пояснив і конкретні причини цього – "українці під Габсбургами переймали творчі ідеї з Наддніпрянщини;" Галичина ж "була притулком від царських переслідувань". З'ясовуючи перше, історик говорив про винятково важливу роль М.П.Драгоманова, що "діяв як наставник Франка та інших прогресивних галицьких інтелектуалів". Пояснюючи друге,

він посилався на Емський указ, що “заборонив українську культурну діяльність в Російській імперії”. (1, 432-433)

Переслідування царизму поставило українське життя в Галичині на початку ХХ ст. у кращі політичні умови, ніж панували в тодішній Росії, але його серйозно обтяжували взаємини з місцевою адміністрацією, де вагомо переважали поляки, їх політичне й економічне домінування в Галичині. Давні претенденти на західно-українські землі, вони після розділу II Речипосполитої ніколи не припиняли різнопланових зусиль, щоб повернути собі панування над ними. Спираючись на широке коло різнобічних статистичних і наукових джерел, І.П.Лисяк-Рудницький з'ясував і вплив тяжкої економічної кризи кінця ХІХ ст. на радикалізацію боротьби “політично свідомої селянської нації Галичини” проти польського засилля. “Від початку нового століття до вибуху першої світової війни, – зазначав він, – в Галичині точилася велика політична битва”. (1, 439) Так чи інакше вона підготувала загальнонаціональне повстання у листопаді 1918 р., що одразу поширилося на Буковину, Західну Волинь і Закарпаття, ознаменувавши собою новий етап визвольної боротьби за возз'єднання всіх українських земель.

Є) Українсько-польські взаємини

Розробляючи кардинальні питання історії західних земель, І.П.Лисяк-Рудницький завжди приділяв велику увагу їх важливій складовій – багатотомним та багатостороннім українсько-польським взаєминам. Їх важливі аспекти також належали до головних наукових зацікавлень історика й політолога. Названа проблема органічно вписувалася в магістральну тему його творчості – становлення української політичної нації. Саме тому, висловлюючи чимало тонких спостережень про зміст історичних взаємин між нашими сусідніми народами, вчений приділяє основну увагу відносинам між ними, починаючи з кінця ХУІІІ ст. Це має тим більше значення, що період після ліквідації польської державності також був нелегким для обох слов'янських націй. Польщу розчленували. Галичина з її складу перейшла до Австрії, що перетворилася згодом на двоєдину монархію.

Ця наскрізна в творчості І.П.Лисяка-Рудницького тема була не лише складною в науковому аспекті, але й надто заполітизованою, головним чином, з огляду на тисячолітнє історичне й зовнішньополітичне протистояння, забарвлене конфесійними зіткненнями, й етнічні конфлікти, що стали наслідком колонізації українських територій. Зрісши у Східній Галичині, володіння якою Варшава

вважала тоді *conditio sine non* існування польської держави, Іван Павлович як науковець добре розумів значення історичної правди для кардинальної зміни відносин між двома сусідніми слов'янськими народами, для їх взаємного співробітництва й процвітання. Він прагнув співпрацювати з польськими колегами і у з'ясуванні спірних проблем історичного розвитку і у поширенні знань щодо цього, бував у Польщі, дописував до паризької "Kultury", брав активну участь у науковій конференції "Україна-Польща". Втім це прагнення аж ніяк не означало ані недооцінки, ані – тим більше – замовчування часто-густо болючих питань спільного минулого. Хоч приклад, на який пошлемося нижче, викликаний сумною подією, він засвідчує повагу польських істориків до українського колеги – "Zeszyty Historyczne" відгукнулися на відхід І.П.Лисяка-Рудницького¹¹.

Сьогодні, коли минуло вже кілька десятиліть від продемонстрованого вченим прикладу об'єктивного висвітлення українсько-польських відносин, з періодами збройних конфронтацій включно, ситуація на краще змінюється надто повільно. Окремі автори все ще лишаються подекуди під впливом далеких і не зовсім далеких передсудів. Далекі – це спроби, зрозумілі в людському плані – бачити смітинку в оці сусіда й не помічати дрючок у власному. Більш наближені – пов'язані із закликами висвітлювати лише те, що зближує народи. Але без відтворення історичної правди, якою гіркою, а подекуди й трагічною, вона не була б, вдається сприяти тільки показному зближенню. Саме цю принципову позицію послідовно відстоював Іван Павлович, пишучи й про таку до сьогодні болючу проблему як польсько-західноукраїнська війна 1918-1919 р.

Іван Павлович всебічно проаналізував загальний характер і основні сфери головної внутрішньої проблеми Галичини – польсько-українських стосунків(1,423). Становище українців за час перебування у конституційно-правовій австрійській державі ніби поліпшилося, але економічні підвалини польського панування в Галичині лишилися недоторканими. Використовуючи ці, а також адміністративні й політичні важелі, поляки невдовзі енергійно взялися за відновлення практичної влади над цією західноукраїнською землею. Потужнішій стороні врешті-решт вдалося привернути більшу увагу й підтримку імперського центру і перебрати правління провінцією до своїх рук.

Показові зміни відбулися і в житті українців Галичини. У ХІХ столітті спостерігається, за висловом І.П.Лисяка-Рудницького, "цікава переміна ролей", яку відіграє уніатська церква. З додатку "до чужоземного польського панування" вона перетворюється на

українську національну церкву. “Від 1848 р. греко-католицька церква забезпечувала політичне керівництво української спільноти в Галичині.” Історик зазначив і великий вплив церкви після того як цю спільноту політично очолили світські лідери, вказавши на те, що багато з них походили з священницьких сімей. (1, 415) Висвітлюючи “інтелектуальне пробудження” західних українців, активізацію їх національної свідомості в період “весни народів”, він саме її початком датував “відкритий вибух” українсько-польської боротьби, яка “точилася з дедалі більшою напругою і люттю з року в рік і з десятиліття в десятиліття”. (1, 423) Не уникаючи гострих питань польсько-українського протистояння та впертої боротьби проти наступу колонізаторів, об’єктивний дослідник не оминув і показу польських впливів на галицьких “будителів” та спроб українсько-польського порозуміння.

Звертаючись у цьому зв’язку до діяльності І.Я.Франка, він окремо зупинився на його ролі у 1870-1880-их рр., коли “поляків і українців лівих поглядів тимчасово... звела до купи їхня спільна опозиція до правлячого консервативного режиму в Галичині”. Саме тоді Франкові належала важлива роль в утворення Польської селянської партії людовців. Співробітництво, на жаль, тривало недовго. Але українці, настрої яких висловлював І.Я.Франко, не відмовлялися від нього. Сформульована ним і наведена І.П.Лисяком-Рудницьким програма можливої співпраці засвідчила зростання національної й політичної свідомості галицьких українців. У виступі “Наш погляд на польське питання” І.Я.Франко заявив: “Ми бажаємо повної національної і політичної свободи... полякам. Але тільки під тим необхідним умовом, якщо вони раз назавжди зречуться опіки над нами, раз назавжди покинуть думку будувати історичну Польщу на непольських землях, а стануть так само, як і ми, на становищі Польщі чисто етнографічної”. (Див. 1, 426)

І.П.Лисяк-Рудницький наголошував, що у виробленні цієї програми галицьким політичним діячам великою мірою сприяв М.П.Драгоманов. Під його впливом, зазначав він, відбувався процес відходу від старорусинства, що перетворилося на “відверте москвофільство”. Значна частина його прихильників переходила до людовців. Особливо значуща подія сталася у 1876 р, коли русофільська студентська організація у Львові стала на українську платформу”. Говорячи про могутній вплив Драгоманова “через свої твори й обширну кореспонденцію” на галицьку громадськість, Іван Павлович зазначив – “Його можна вважати духовним батьком тамтешнього радикального руху; він не лише сформулював програму руху, але також дораджував його лідерів із питань поточної

політики". І.П.Рудницький вважав М.П.Драгоманова живим втіленням органічних взаємозв'язків національно-визвольного руху в Галичині й на Великій Україні. На доказ цього він посилався на свідчення самого його лідера другої половини ХІХ ст. "Оглядаючись назад, – зазначав історик, – Драгоманов у 1894 р. писав: "З усіх частин нашої батьківщини, Руси-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина – духовою родиною". (1, 432) На початку ХХ ст. "поступ української спільноти", розвиток її "інтелектуального життя, що відповідало потребам різнобічного модерного суспільства" в Галичині, констатував І.П.Лисяк-Рудницький, очолювали Іван Франко та Михайло Грушевський. (1, 435)

Історик пильно розглядав і різні течії польської політики в українському питанні, зазначав залежність її тактики в Галичині від загального курсу щодо всієї України, звертав увагу на зіткнення з цього приводу. Цікавим виглядає зокрема його звернення до пропозиції, висловленої краківським консерватором графом Ст.Тарновським у 1866р.: "У Галичині не винищувати, а розводити й плекати треба руську національність, тоді вона зміцниться і над Дніпром.. Вона залишиться Руссю, але Руссю по братерському з'єднаною з Польщею і відданою одній спільній справі". І.П.Рудницький навів це висловлювання як ілюстрацію того, що "Деякі поляки обмірковували можливість майбутнього польсько-українського союзу проти Росії, звичайно, під проводом Польщі". (1, 425-426)

Послідовно відстоюючи підхід до історії Східної Галичини як невід'ємної частини українських земель, а її населення – як важливої гілки українського народу, І.П.Лисяк-Рудницький добре розумів значення міжнаціональних процесів на цій території для загальних взаємин між обома слов'янськими народами. "Конфлікт, – зазначив він, – відбився не лише на тих частинах польського й українського народів, які проживали в Австрійській імперії, але мав також фатальний вплив на історичну долю Польщі й України взагалі". (1, 423)

Ж) Про характер і особливості наукової та педагогічної діяльності в еміграції

Напрямки, зміст і значення наукової творчості Івана Павловича Лисяка-Рудницького не можна зрозуміти й оцінити належним чином, не пам'ятаючи постійно про те, що він жив і творив в еміграції. Безперечно саме тому, не маючи можливості працювати над документальними матеріалами у вітчизняних архівах, він зробив головний внесок не у створення великих монографій з

конкретних подій та явищ минулого України, а в осмислення концептуальних проблем її історії. Та за умов життєвого середовища Іван Павлович, мабуть, обрав шлях наукової творчості, що дозволив йому найоптимальніше реалізувати власні дослідницькі потенції. У важкому повсякденні діаспори він зміг, на нашу думку, реалізувати свої виразну схильність до історіософії та політології, величезний інтерес до галузей історичної науки, що знаходяться на стику з іншими, теоретичними дисциплінами.

Особливості життя діаспори значною мірою накладають відбиток і на самий підхід до характеру наукової діяльності в галузі історії, надають здебільшого однозначне спрямування трактуванню подій на батьківщині. Політичні керівники післявоєнної або третьої української еміграції, значну частину її інтелігентського прошарку становили противники влади, що існувала на українських землях. За нелегких умов перебування в діаспорі, не зважаючи, навіть на зазначене вище його політичне й ідеологічне неприйняття радянської влади – І.П.Лисяк-Рудницький, будучи справжнім ученим, залишився поза низкою властивих кожній політичній еміграції історичних стереотипів. Слідом за своїм улюбленим і шанованим істориком і політиком В.К.Липинським він бачив у Радянській Україні національну державність, одну з складових історичного процесу боротьби за цю омріяну мету визвольного руху. Ще один приклад – Іван Павлович не погоджувався зокрема з більшістю істориків діаспори в оцінці й досі спірного ключового питання польсько-українських взаємин ХХ ст. – договору Пілсудський-Петлюра та його головного наслідку – польського збройного походу на Київ у 1920 р. “Згідно з моєю “єретичною” думкою, – писав він у одному з своїх листів, датованому вереснем 1953 р. – під час советсько-польської війни 1920 р. правий був не Петлюра, а українські радянські кола”. (2, 503)

Вся творчість одного з найяскравіших українських істориків ХХ століття Івана Павловича Лисяка-Рудницького тією або іншою мірою, переважно – більшою була чільно пов’язана з гострими політичними проблемами буремного періоду його, на жаль, недовгого й нелегкого життя. Сам він добре розумів цей зв’язок, давши першому прижиттєвому збірнику власних праць промовисту назву “Між історією й політикою”. Незалежно від того, чи майбутні історики погодяться з англійським істориком Е.Хобсбомом про “коротке ХХ століття”, яке почалося пізніше, а закінчилося раніше своїх суто хронологічних меж – Україна все ще перебуває у перехідній стадії розвитку, а суспільство – відчуває подих минулого порізного. Мабуть тому, розповідаючи про методологічні принципи

Івана Павловича та його загальний підхід до висвітлення важливих проблем головної теми його історичної творчості, ми на загал свідомо уникали конкретних оцінок окремих подій буремної епохи, яка все ще болить їх сучасникам. Зацікавившись його життям і діяльністю, читач прийде до власної думки щодо їх (оцінок) адекватності.

Зацікавленість І.П.Лисяка-Рудницького політичною історією України, прагнення не тільки повернути до неї увагу колег-науковців з діаспори, а й зацікавити зарубіжну історіографію мало-знаною проблематикою, значною мірою обумовили характерні риси його наукової праці. О.Й.Пріцак, характеризуючи їх, вказав, що вони зводилися до невинного діалогу (1, XVIII-XX), який проводився шляхом величезного за обсягом листування, під час особистих зустрічей з друзями, публічних дискусій, наукових конференцій, нарешті шляхом того, що на заході, принаймні в англо-американському середовищі прийнято називати "social life". Йдеться про характерну для нього форму приватного спілкування в клубах, так би мовити, "по інтересах" – в даному випадку інтелектуальних.

Такий діалог Іван Павлович успішно проводив і в ході своєї викладацької роботи за кордоном. Особливості життя повоєнної української еміграції визначили й своєрідність педагогічної діяльності її професорського складу. Історики старшого покоління, які залишилися за кордоном, викладали, мабуть, тільки в Українському Вільному університеті (УВУ), що відновив свою діяльність у перші повоєнні роки в Мюнхені. Ті з них, які діставалися Америки, гуртувалися в 50-ті рр. навколо Української Академії мистецтв і наук, де певний час, про що йшлося вище, працював І.П.Лисяк-Рудницький. Проритися ж до роботи в університетах старші люди не могли за віком, а молодші – через конкуренцію або інші причини. Показовим в цьому плані було те, що трапилося у 1954 р. з самим Іваном Павловичем. Прибувши у 1951 р. до США, він, щоб мати право викладати в цій країні, закінчив Колумбійський університет, потім рік викладав історію Росії та Східної Європи у Вісконсинському університеті. Та, як розповідає видавець двотомника його творів Я.Грицак, повернутись до роботи у Східноєвропейському інституті Колумбійського університету, не зважаючи на рекомендацію директора Інституту й керівника наукової роботи І.П.Лисяка-Рудницького професора Ф.Мослі, не вдалося. Проти цього заперечило ЦРУ. Після цього, щоб утримувати родину, Іван Павлович і змушений був піти на роботу в систему міського транспорту Філадельфії. Півторарічна робота контролером була, за його

словами, “найприкріша праця, яку йому довелося коли-небудь виконувати”¹².

І все ж небуденний інтелектуальний потенціал І.П.Лисяка-Рудницького пробив собі дорогу до викладацького середовища США. На початку 1956 р. він почав викладати в католицькому коледжі Ла Саль у Філадельфії історію Росії та новітню історію Західної Європи. Його матеріальне становище дещо покращилося. Та, мабуть, більш важливим для нього було наближення до наукової праці, яка цікавила Івана Павловича понад усе. Щодо викладацької роботи, то з нею справа складалася не так обнадійливо. На це впливали переважно дві обставини. Спочатку, головним чином, особливості внутрішнього життя педагогічних установ, в яких йому довелося навчати. Згодом – певні загальні риси ставлення американської вищої школи до яскравих особистостей і, ніде правди діти, зневажливе нехтування дисципліни, що була справою життя І.П.Рудницького.

Обстановка, яка існувала в коледжі Ла Саль не зовсім влаштувала Івана Павловича. Пропрацювавши одночасно 1964-1965 учбовий рік ще й в жіночому коледжі Брин Мавр, і зустрівшись тут з іншою, привабливішою атмосферою, він намагається змінити перше філадельфійське місце викладання. Спроба виявляється невдалою. Лише в 1967 році І.П.Лисяку-Рудницькому знайшлося місце в Американському університеті у Вашингтоні. Але через певний час деканат історичного факультету не побажав надавати йому права на зайняття професорської посади. Первинна відмова мотивувалася — трьома мотивами, серед яких фаховий рівень рішення, мабуть, найвиразніше прояснює вказівка на вузькість спеціалізації претендента – історія України. Я.Грицак розповідає про масову університетську кампанію, викликану цим рішенням. Протестуючи “проти рішення керівництва історичного факультету, студенти перестали відвідувати заняття, а студентський комітет у спеціальному листі висловив підтримку Лисякові-Рудницькому. Протести були такі чисельні й сильні, що історичний факультет змінив своє рішення на користь українського професора, а його головний супротивник – декан історичного факультету – змушений був подати у відставку”¹³.

Відповідний статус надавався Івану Павловичу з осені 1971 р., але з цього навчального року він почав викладати в Альбертському університеті, що розміщувався в Едмонтоні. Головна причина переїзду полягала не стільки у сподіваннях забезпечити сприятливіші умови для власної роботи, скільки у прагненні знайти більш плідну атмосферу для розгортання вивчення й поширення знань з

української історії. Альберта була одним з центрів зосередження української діаспори в Канаді і саме тут перспективи здійснення цих планів виглядали сприятливішими, ніж в американській столиці. В основному, так і сталося.

Справжній учений Іван Павлович Лисяк-Рудницький знав і любив історію, володів даром передавати свої захоплення оточуючим. За це його любили студенти у США, відстоявши свого професора. В Едмонтоні, вперше в Канаді, приступивши до викладу систематичного курсу історії України, він знайшов не тільки зацікавлених і вдячних слухачів, а й послідовників. Безсумнівно, й тому, що розкривав її органічні зв'язки з європейською цивілізацією, з'ясовував місце у її розвитку. Його біограф нагадує, що студенти отримували з прочитаних Іваном Павловичем лекцій з історії України більше знань з минулого Європи, ніж від професорів, що знайомили їх з цією дисципліною. Через п'ять років професорства за активної участі І.П.Лисяка-Рудницького при університеті було створено Канадський інститут українських студій. У перші роки існування Інституту Іван Павлович був справжнім мотором різнопланової діяльності Інституту, одним з головних організаторів і провідних учасників скликуваних за його ініціативою наукових конференцій.

Невід'ємною рисою творчості справжнього вченого є виховання наукової молоді, його досягненням – створення наукової школи. В умовах діаспори це не може відбуватися більш-менш звичним способом. Спеціалізація з історії України протягом чверті повоєнного століття все ще вважалася “вузькою”. Про таке, як ми бачили, свідчила практика Американського університету в Вашингтоні. Хоч в інших закладах США такого рівня справа могла виглядати інакше, на заході все ще далеко до уваги й розуміння справжнього значення цієї дисципліни у належному відтворенні європейського та світового історичного процесу.

В цих умовах шлях до створення наукової школи виглядає не лише складнішим, а й довшим. Відповідно, цей процес не вміщується у звичайні рамки послідовного виявлення здібних студентів, підготовки та прийняття їх до аспірантури, наукового керівництва тощо. В еміграції наукові сили – навіть незалежно від віку – гуртуються не тільки навколо особи, яка займає офіційну професорську посаду. Їх значна частина нерідко віддає перевагу вченому, який приваблює здатністю генерувати ідеї, чеснотами, які передбачають жадобу наукового пошуку, прагнення вирватися з кола стереотипів віддаленого від реалій батьківщини еміграційного середовища. Яскрава особистість, творче думання Івана Пав-

ловича, буквально насиченого новими підходами до наукового пізнання минулого України, здобули широке визнання. Його високо шанували колеги. Про їх визнання й оцінку сказав професор Роман Шпорлюк: "Якщо інколи я думаю, що в мене є цікава або оригінальна ідея щодо тієї чи іншої теми української історії, я швидко виявляю, що ця ідея вже була висловлена проф. Рудницьким в одній з його робіт. По суті, я і мої колеги можемо вважатися студентами проф. Рудницького"¹⁴.

Неабиякий науково-організаторський талант І.П.Лисяка-Рудницького має велике значення на етапі організаційного становлення українознавчих досліджень в діаспорі. Йому належить першість у копіткій діяльності по налагодженню зв'язків з однодумцями з близьких йому поколінь та їх згуртуванню і співпраці. З професорської кафедри він умів зацікавити незнаною доти історією України молодь, ділячись radoщами й муками творчої роботи, залучав до наукової роботи в цій галузі окремих її талановитих представників. Вірний своєму незмінному правилу уважно і з повагою ставитися до праці як старших, так і молодих колег, Іван Павлович постійно опікувався останніми. Досить назвати лише імена Ореста Субтельного та Зенона Когута і стане зрозумілим його внесок у становлення новітньої української історіографії в діаспорі. Наведені факти, свідчення Р.Шпорлюка, інших дослідників діаспори, на наш погляд, дають достатні підстави вважати І.П.Лисяка-Рудницького засновником новітньої впливової наукової школи істориків діаспори. Самохарактеристики Івана Павловича у його листах до друзів, мабуть, дозволяють, з певними зробленими ним самим застереженнями вважати її ліберально-об'єктивістською.

Творчість і постать Івана Павловича Лисяка-Рудницького лише в останні роки стала відомою широкому загалу істориків, всіх тих, хто цікавиться цією вічною і завжди молодою наукою. Слід сподіватися, що пройде небагато часу і зростаючий інтерес до цієї цікавої й непересічної постаті матеріалізується в ґрунтовні монографічні дослідження, присвячені різним сторонам життя та діяльності яскравого й талановитого українського вченого.

Твори І.П.Лисяка-Рудницького зібрані у виданні – Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 1-2. – Київ, Видавництво "Основи", 1994.

Література про І.П.Лисяка-Рудницького: Хміль І.С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І.Лисяка-Рудницького. – К., 1993; Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і "комунікатор". В кн. Лисяк-Рудницький. Історичні есе, т. 1, с. XIII-XXIII. К., 1994.; Грицак Ярослав. Іван Лисяк-Рудницький. Нарис інтелектуальної біографії. – Журнал Сучасність,

1994, № 11, с. 73-96; *Кульчицький Станіслав*. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію. Журнал *Політика і час*, 1996, № 1, с. 57-66.

- ¹ Омелян Прицак. *Іван Лисяк-Рудницький як учений і "комунікатор"* в кн. *Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе*. Т. I, К., 1994. С. XIII, XVIII. У подальшому після цитат, запозичених з цього видання, в дужках подаватимуться цифри, що вказують на його том і сторінку.
- ² Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. – Львів, 1998. – С. 563, 571.
- ³ Грицак Ярослав. *Іван Лисяк-Рудницький. Нарис інтелектуальної біографії*. – Ж. "Сучасність". 1994, № 11., с.79.
- ⁴ Рыбаков Б. *История и перестройка*. – М., 1989. – С. 15.
- ⁵ Бродель Ф. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.* – Том I. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С. 29.
- ⁶ Див. *The Development of the USSR. An Exchange of Views*. Edited by Donald W. Treadgold. – University of Washington Press, 1964. – Pp. 211-228, 268-274.
- ⁷ В англійському тексті – "Сучасна українська нація" ("The modern Ukrainian nation"). *The Development of the USSR*, p. 212.
- ⁸ Один з псевдонімів М.П. Драгоманова.
- ⁹ Співставимо цю оцінку І.П. Лисяка-Рудницького з думкою М.В. Поповича, який вважає: "Писати полемічні статті було для нього (М.П. Драгоманова) стражданням, оскільки він не любив полеміки взагалі, віддаючи перевагу позитивним розв'язанням, а прагнення бути об'єктивним і побоювання образити опонента стримували журналістське перо. Проте на полемічні статті, листування і популярні книжки пішла головна частина його таланту, а полемістом він став досить жорстким". (*Нарис історії культури України*. – К., 1998. – С. 477).
- ¹⁰ Йдеться про вже згадуване видання – "Mychaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. Compiled with the assistance of the Drahomanov Commission of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States under the Chairmanship of Professor Svitozar Drahomanov. /Edited by Ivan L. Rudnitsky // *The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. – Vol. II. – N 1(3). – Spring 1952. Крім редагування цього випуску "Анналів...", що нараховував понад 1200 сторінок, Іван Павлович надрукував тут ґрунтовну розвідку "Драгоманов як політичний теоретик" і підготовлену за участю С. Драгоманова бібліографію головних праць М.П. Драгоманова.
- ¹¹ *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1984. – Z. 69, s.223-224.
- ¹² Грицак Я. *Іван Лисяк-Рудницький. Нарис інтелектуальної біографії*. – Журн. "Сучасність", 1993, № 11, с.83.
- ¹³ Грицак Я. Назв. праця, с. 92.
- ¹⁴ Цит. за Грицак Я. Назв. праця, с. 96.